

4357.

19891.

A

BUDAI HEGYVIDÉK

*

SZENT-ENDRE ÉS VISEGRÁD VIDÉKE.

TIZENEGY KÉPPEL.

IRTA

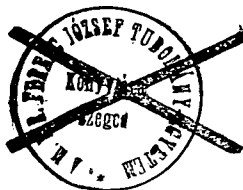
Mány

DR THIRRING GUSZTÁV.

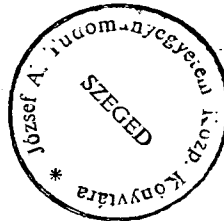
KÜLÖNLENYOMAT AZ «OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN» CZÍMŰ VÁLLALATBÓL.

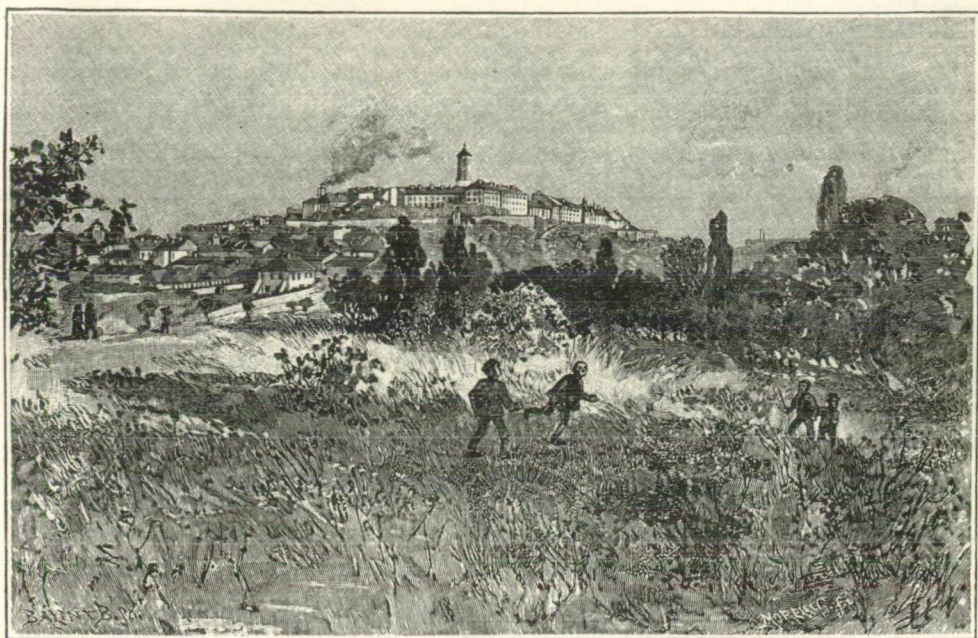
BUDAPEST, 1893.

NYOMATOTT HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

19891

A budai hegyvidék.

Budapest fő- és székvárosnak a Duna jobb partján elterülő környéke általában hegyes-völgyes, de e hegyeknek a legmagasabb pontjai sem emelkednek a középhegységek vonala fölé. A hegyvidék mindenütt szomszédos a Dunával, melyhez helyenként olyan közelre nyomúl, hogy az országút csaknem egészen elfoglalja a hegy lába és a folyam közti hézagot. E hegyvidék földrajzi neve *Pilis-Gerecse* hegység; alakúlatára nézve inkább csoportos, mint lánczolatos hegyekből áll. Ezért völgyei sem hosszanti, sem kereszt irányban nem szabályos fejlődésűek, hanem csak hosszabb-rövidebb mélyedések, melyek szeszélyes összevisszaságban horpadtak be a kecses alakú s többnyire tölgy- és bükkerdőkkel borított hegyek közé s közülök az egyvégtiben futókat is inkább apró hágók kötik össze, mint egy közös völgyfenéknek összefüggő mélyedései. A Dunára csak kevés völgy nyílik s azok sem mind szolgálnak rendes útjául egy-egy kisebb pataknak.

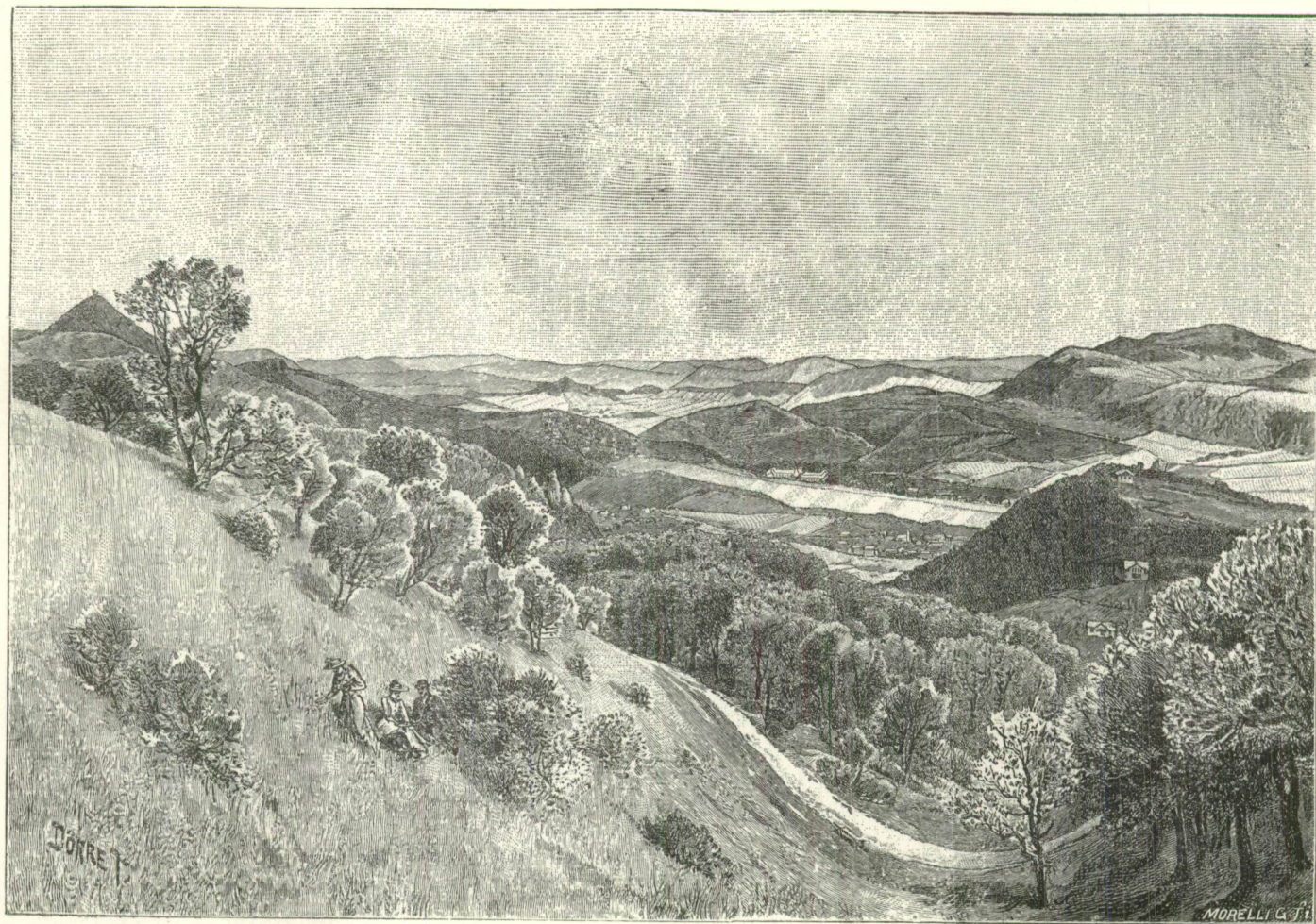
E hegyeknek kivált az alsóbb lejtőit még csak néhány évvel ez előtt is szebbnél szebb szőlőültetvények borították, bő szüretekkel jutalmazva a szőlőmunkások szorgalmát. Ma már kopáran állnak a régi jeles bortermő szőlők. A filloxera annyira elpusztított mindent, hogy a roppant kárt vallott gazdák az utolsó tőkéit is kénytelenek voltak kiirtani.

Ezt a különben igen kies hegyvidéket minden irányban kisebb-nagyobb s elég sűrűn fekvő falvak népesítik, melyeknek nagyobbára vegyes nyelvű lakossága a bortermesztésen kívül mezei gazdasággal és baromtenyésztéssel foglalkozott ősidők óta. Budapest maga is csak a jelen században emelkedvén igazi nagy- és fővárossá, a környékére sem lehetett olyan hatással, hogy azt az őstermelés színvonala fölé emelhesse s a maga mozgalmasabb ipari és kereskedelmi életének részesévé tehesse volna. Mindössze mint a vidék legnagyobb fogyasztója nyújtott jövedelmes piacot a szomszédos kisebb helységek természetnyelveinek; művelő, különösen pedig nemzeti művelő hatása csak csekély lehetett apróbb szomszédjaira, a mennyiben 1848 előtt még a politikai élet fő fészke nem annyira Budapest, az ország igazi közép-pontja, mint inkább a határszélen fekvő Pozsony volt.

Budapest igazi föllendülése s minden téren való rohamos fejlődése csak a legutóbbi koronázással megnyitott legújabb korszak beköszöntésétől számítható; ez pedig aránylag oly rövid idő, hogy azóta csak megkezdeni is alig érkezhettek azt az átalakító hatást, melyet Bécs, Berlin és más nagy városok már régóta és rendszeresen gyakorolhatnak a maguk szomszédos környékére.

Ez magyarázza meg, hogy míg a külföld nagyvárosait kisebb-nagyobb városok egész raja veszi körül külvárosok gyanánt, a melyekben nagyobbára iparos és kereskedő nép lakik: a mi fővárosunk körül ily külvárosok eddig alig keletkeztek, kivéve a pesti oldalon nemrég keletkezett és oly gyorsan fejlődő Új-Pestet és Erzsébetfalvát.

Földrajzilag a budai oldal vidéke három külön álló részre oszlik, melyeket a vörösvári és a budaörsi völgy választ el egymástól. A tulajdonképeni budai hegységtől éjszak felé a vörösvári tágas völgy kisebb terjedelmű, de magasságra nézve ahhoz hasonló hegycsoportot választ el, melynek éjszaknyugatról délkeletre vonuló hosszú gerincze feltűnő éles tarajával már távolról is leköti a szemlélő figyelmét. E kicsiny, de érdekes hegycsoport Békásmegyer, Üröm, Csobánka és Pomáz közt terül el s legmagasabb csúcsáról a *Nagy-Kevély hegycsoportjának* neveztetik. Ez a név, bár a vidék

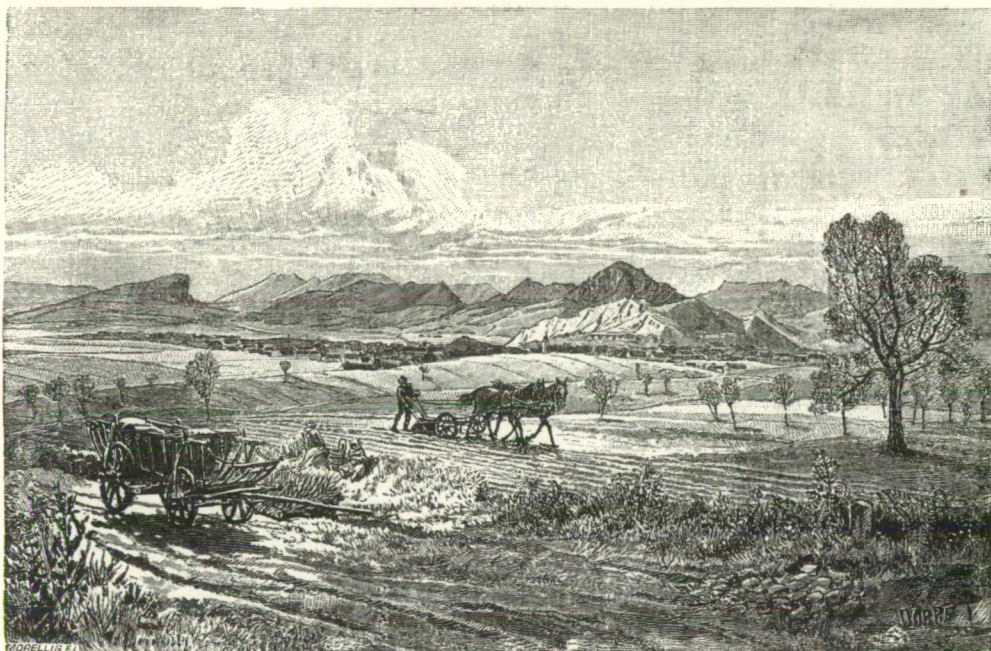
A budai hegyek, a Csillag-völgyből észak felé nézve.

német lakói Giebelre ferdítették el, ősrégi magyar név, mely már régi okiratokban is előfordul; hozzá nem egy történelmi esemény emléke fűződik. A Kevély hegycsoportjának keleti lejtőin, Kaláz felé, többféle régiség került napfényre s a Nagy- és Kis-Kevély barlangjairól különböző mondák élnek a nép száján. A két Kevély lejtőiről a régebben dúsgazdag szőlők mind eltűntek s ma egyedül a jó épületkő az, mely az elvesztett jövedelemforrásért némi kárpótlást nyújt. Felsőbb lejtőinek árnyas erdeit és a pompás kilátással jutalmazó csúcsokat ma nagy számmal látogatják a fővárosi turisták, kik e vidéket néhány év óta divatba hozták s különösen Csobánka festői vidékét keresik föl leggyakrabban.

Maga a *Budai hegység* az egész vidék legmagasabb és legterjedelmesebb tagja s a Duna medrétől éjszak felé Vörösvárig és Pilis-Csabáig, nyugat felé Jenőig és Pátyig, dél felé Torbágyig és Budaörsig nyújtja ágait. E kiterjedt hegycsoport jellege nem egyforma; nyugati részeiben sok az erdőség, keleti oldalain szőlő helyett ma gyümölcsösök fedik a lejtők legnagyobb részét s az erdő csak a hegyek tetejére szorúl. A Duna völgye felé ereszkedő lejtőket Hidegkúttól kezdve a budaörsi Törökugratóig a szőlőknek szakadatlan sora fedte ez előtt, melynek szélessége helyenként a négy kilométert is meghaladta. A híres budai boroknak ez áldott termőhelye ma nagyobbára kopárság, csak helylyel-közzel terem gyümölcsöt, kukoriczát vagy burgonyát. A budai hegység keskeny hátai, mély völgyei s vízmosta árcai a földművelésre kevésbé alkalmasak. Sokkal jobban virágzik ez a hegység nyugati részében, a hol Nagy-Kovácsi, Budakeszi, Telki és Páty vidékén a magasabb hegyek közt is nagy terjedelmű lejtők és völgyteknők vannak fölszántva. A hegység ezen része nem oly összefüggő tömeg, mint a szorosabb értelemben vett budai hegycsoport, hanem inkább egyes lánczokra oszlik, melyek közt tágas völgyteknők nyílnak. Ily völgyteknőben fekszik Hidegkút, Nagy-Kovácsi és Budakeszi, míg a többi községek a hegység aljában terülnek el.

A nagy változatosságnak és szakadozottságnak, mely az egész hegy-lánczot jellemzi, geologiai okai vannak; a hegység alapját a felső triászhoz tartozó képződmény alkotja, mely dolomit és tömött mészkő alakjában lép föl; amaz a hegység szélén bukkan ki (Gellért-hegy, Sas-hegy, Csiki-hegyek, Törökugrató, Hármashatár-hegy, stb.) s most nagyobbára kopár magaslatokból áll, melyekről a termőföldet az eső már régen lemosta, miért is az újból való befásítás ott csak lassan halad; a mészkő inkább a hegycsúcsokon és gerinczeken lép föl, mint pl. a János-hegyen, Hárs-hegyen, stb. E kőzetekre

fiatalabb eocén- és oligocén-korbeli mészkő, agyag, márga és homokkő települ, helyenként a jellemző nummulit-mész és a cerithium-mész mutatkozik. A dolomit és mész gyakori előfordulása magyarázza meg a hegység nagy vízhiányát, mely a szorosabb értelemben vett budai hegységben jelentkezik legfeltűnőbben. A mély völgyekben nem csörgedez patak, egyetlen forrásuk az ú. n. Disznófő, de ennek a vize is gyakran kiapad. A legnagyobb patak az Ördögárok; ez Nagy-Kovácsi felől jő s a Hús-völgynek veszi útját; rendes

A budaörsi hegyek.

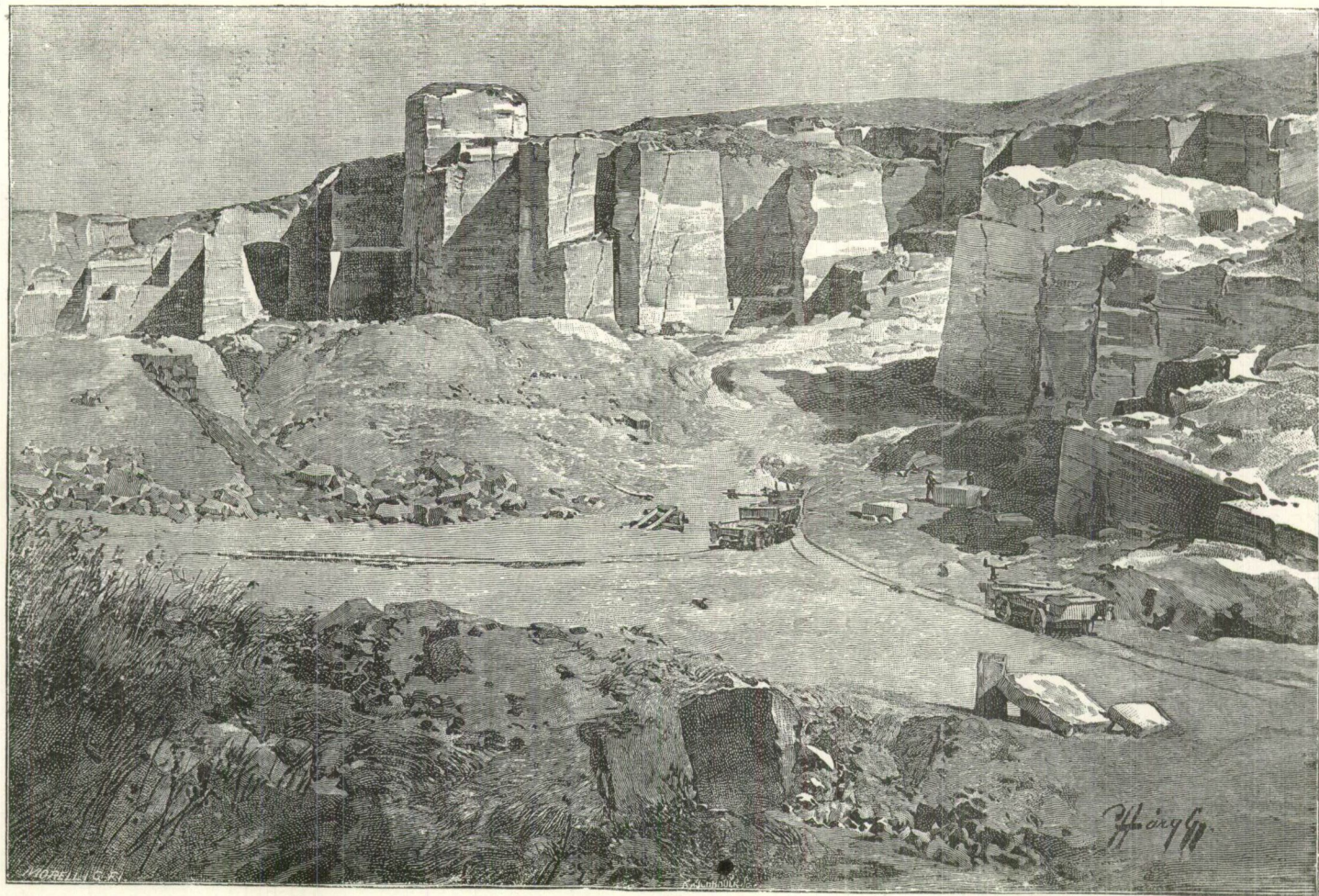
körülmények közt ebben is alig van víz, de nagy záporok után gyakran ijesztő mértékben megdagad s nem egyszer már nagy szerencsétlenség okozója lett.

Az Ördögárok völgye a budai hegységet két részre osztja. Ez ároktól éjszakra a vörösvári hegyek (köztük a Szénáshegy, 549 méter) terülnek el, melyekben Nagy-Kovácsinál szénbányát nyitottak; odább a hidegkúti keskeny gerinczhegység csatlakozik hozzá s ez a Hármashatár-hegy (496 méter) kopár, de szép kilátást nyújtó csoportjába megy át. Az Ördögároktól délre a Nagy-Kopaszhegy (558 méter) erdőségei terülnek el, melyekhez a „Szép Juhászné“ nyergén túl a tulajdonképeni Budai hegység csatlakozik. Ennek

legszebb részei a gyönyörű Hárs-hegy (458 méter), János-hegy (529 méter) és a Sváb-hegy; ezek hosszú gerinczét nyugat felé a budakeszi szép erdő borítja, míg tetejét s keleti lejtőit a Zugliget és Sváb-hegy nyaralóinak szái díszítik. Délnyugat felé a Sváb-hegy tömege az ú. n. Csiki hegyekben megy át, melyeknek karsztszerű meztelen kopár ormai Budaörs vidékének legjellegzetesebb részei. A Duna felől a Sas-hegy és a Gellért-hegy tekinthetők a hegység legszélső előőrseinek.

Egészen elütő jellegű az a dombvidék, mely a budai hegységtől délre, Budafoktól Sós-kútig és Biáig terül. A budai hegységtől a Mészáros-út széles völgye különíti el, a melyből a Törökugrató ferde sziklakúpja magánosan emelkedik ki. A meddig a történelem adatai visszaemlékeznek, mindig ez volt a népek vándorlásának fő útja. A kedvező völgyet rég megszállta a földműves népség. Budaörs, Török-Bálint, Torbágy és Bia, mindmegannyi népes nagy község, itt virágzott föl; a buda-bicske-szőnyi országút, az ú. n. Mészáros-út, évszázadokon át első rendű közlekedési út volt; de az államvasutak budapest-szőnyi vonalának kiépítése jóformán nyugalomba helyezte e fontos utat, melyen hosszú járatú fuvaros karavánok helyett ma csak helyi közlekedési eszközök járnak-kelnek; míg magán az egész völgyön gőzparipa száguld végig.

E vonal jelöli azon dombsor északi határát, mely Budafoktól Biáig, dél felé Tétényig és Tárnokig nyújtja hullámzatos ágait. Magassága csekély, tájképileg kevésbé változatos, de geológiai szempontból és földrajzi alkotásánál fogva egyaránt érdekes és jellemző. Budafok felől lassanként emelkedik a talaj; Budaörs felől meredekebb a lejtő s ezt a főváros birtokába került egykori Kamara-erdő árnyas útjai kedvéért gyakran látogatja a fővárosi közönség. Budafok szőlői nagyobbára elpusztultak ugyan a szőlővész elharapódzása idején, de már is sokat újra ültettek s így nem soká fog üresen állni a sok borház. A szomszédos Kis-Tétény szőlői szintén tönkrementek; ma csak a magános kis temploma körül szétszórta nyaralók tanúskodnak arról, hogy ott még csak néhány évvel ez előtt is zajosabb élet uralkodott. A szőlőhegyek közül hirtelen egy terjedelmes laposra érünk ki, melyet az oda való német lakosság „Grosse Haide“ néven ismer. Kevésbé hullámzatos, tagozódás nélküli fensík ez, mely mintegy 5 kilométernyi terjedelemben Török-Bálint felé nyúlik. Pusztaság a szó szoros értelmében, melyen szemünk áhítozva keres valami nyugvó pontot és kiesebb tájat; sovány földjén a szomszédos községek marhája legeli a silány fűvet, termé-

A sóskúti kőbánya.

kenyebb helyein némi zabtermesztéssel történtek kísérletek. Fának e nagy pusztán alig van nyoma; némának, kihaltnak látszik az, bármerre jártassuk is szemünket. Több irányban szelik ösvények, de emberi életet csak egy-egy árva juhakol körül találhatunk. Meddő, terméketlen térség ez, mely csak mélyében rejt némi kincset. A Kis-Tétény melletti felhányt sziklatalaj tanúsítja, hogy ott régebben nagy kőbányászat folyt; ma dudva lepte el a hajdani bánya vájásait s tündöklő mészkövét piszkos szürkévé változtatta az időjárás viszontagsága. De a fensík éjszaki és nyugati szélén ma is nagy kőfejtők vannak, melyekben Török-Bálint férfi népének java része keresi mindennapi kenyerét. Dél felé menedékes lejtők ereszkednek a Duna felé, melyek közül Diós község temploma bukkan elő. Ez a helység már a magyar királyság első ideiben is megvolt. Itt halt meg Szent Gellért püspök azon végzetes útazása alkalmával, midőn I. Endréhez Pestre sietett, hol aztán a mai Szent Gellért-hegy alatti révnél az ősvallás hívei megrohanták és életétől megfosztották. Régebben sok és jó bor termett itt s a Diós-árok mészkőfalaiba vájt nagy boros pinczék ma is érdekes látni valók.

Török-Bálintnál nagy erdők váltják fel a tétényi pusztát, melyeknek egyik kies völgykatlanában festőileg terül el a magyar hős nevét viselő község; de odább nyugat felé ismét a tétényi pusztá képe tárul szemeink elé. Sós-kútnál a föld soványságaért busás kárpótlást nyújt a kitűnő kőanyag. A sós-kúti kőbánya a legnagyobb szerűek egyike, melyben sok száz munkás fáradozik a kitűnő építőanyag kiaknázásában. Budapest nagy része ebből a kőből épült, melyet kitűnő tulajdonságai miatt örömet alkalmaznak a fővárosi építők. A nagyszerű kőbányát vasút köti össze a Déli-vasút tárnoki állomásával, a honnan a követ főleg a fővárosba, de a Dunán-túl számos városába is szállítják.

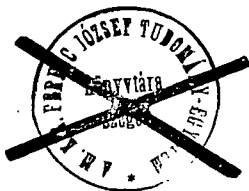
A sós-kúti halmos vidék éjszak felé elveszti ridegségét, s Bia táján kies hegycsoportba megyen át. A vasút felől érkező útas elragadtatással szemléli az Iharos- és a Szarvas-hegy regényes bérceit, melyeknek sötétlő erdejéből a Sándor grófok dombon fekvő kupolás mauzoleuma és a herceg Metternich-féle vadászkastély fehérlik ki. Gondosan ápolt utak, szebb időkre mutató kőlépcsők vezetnek föl a Pipáló név alatt ismeretes kilátóhoz és a Szarvas-hegy csúcsára, a honnan — ez a vidék legmagasabb pontja (334 méter) — körüljárathatjuk szemünket a kies tájon.

Sós-kút és Tétény pusztáit kivéve, a budai hegyvidéknek nincs része, a mely bőven meg ne fizetné a törekvő földműves munkáját; a nép szor-

galmát maga a természet is jutalmazza termékeny talajjal s a gazdálkodásnak kedvező éghajlattal. Egészben véve enyhe itt az éghajlat, különösen a Budapestén alúl eső részeken, a hol a téli hideg valamivel kisebb, a nyári meleg pedig nagyobb, mint odább éjszak felé. Igaz, hogy az évszakok hirtelen mennek át egymásba s tavasszal gyakoriak a késői fagyok; de a tavasz jóval korábban kezdődik, mint másutt hasonló földrajzi szélesség alatt, az ősz pedig rendesen soká tart s állandóan szép és meleg. A magasabb hegyeken a tenyészet 8—10 nappal később jár, mint a lapályon, a tél is zordabb ott, de általában ott is kedvez az éghajlat a tenyészetnek. Az ősz meleg volta miatt sok tavaszi növény újra kivirágzik; sok növényfaj meg egyenesen déli természetűnek látszik. A növényzet nagyon változatos és érdekes; a nyugat- és kelet-európai növényzet itt találkozik egymással, innen van a növényfajok gazdagsága és szín pompája. Sok kiváló magyar növénye is van a budai hegyvidéknek, s erdői is nagyon változatosak. Az erdőtenyészet övei közül csak a tölgy és a bükk öve lép itt föl, amaz számos változatban fordul elő s leginkább az alacsonyabb hegyeket és a déli lejtőket borítja, a hol rendesen gyertyán, szil, nyár, hárs, kőris és juhar keveredik vele. A bükk a magasabb tetőkre s az éjszaki lejtőkre szorul, de a Lipót-mezőn és a Farkas-völgyben 180 méterig ereszkedik alá. Fenyvesek ültetésével csak újabb időben tettek kísérletet a Hármashatár-hegy és általán a budai határvölgy éjszaknyugati gerincein és kopár lejtőin, s úgy látszik, hogy ezen, televényföldben szűkülő hegyoldalak a beerdősítésre alkalmasoknak fognak bizonyulni.

A kedvező éghajlat a mezőgazdaságot is magas fokra fejlesztette. Igaz, hogy gabonatermése nem elégítheti ki a főváros szükségleteit, de a mi gabonája terem, többnyire kitűnő, mert talaja jó, népe pedig szorgalmas és értelmes. A gazdálkodási rendszer majdnem mindenütt a szabad, s leggyakoribb a háromnyomásos gazdálkodás. A földművelés mellett a konyhakertészet is virágzó s a főváros szükségleteit nagyobb részt ki is elégíti. Leginkább Ó-Buda körül s a Gellért-hegy alatt úzik, emitt főleg bolgárok.

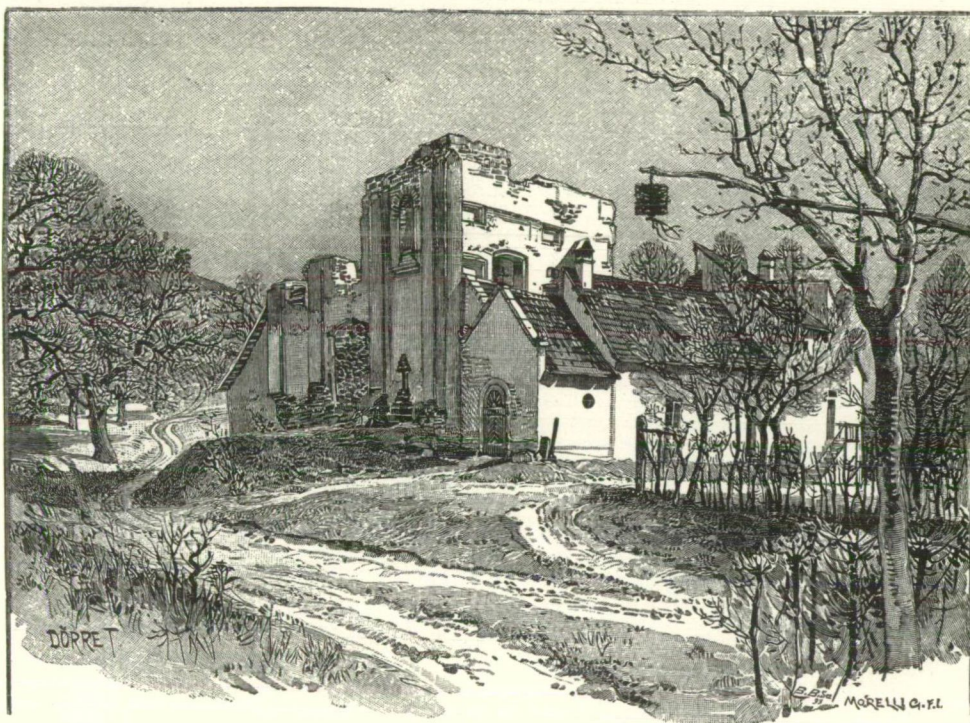
A bortermesztés egyelőre teljesen megszűnt. A budai bor ősi idők óta fogva hazánk legjobb borainak egyike volt s a Sas-hegy, Gellért-hegy, Nap-hegy, Rókus-hegy, Mátyás-hegy, Arany-hegy, Testvér-hegy, Polgár-hegy és József-hegy termése volt a legkitűnőbb. A mi kevés amerikai szőlőt ma a főváros környékén természetnek, az sem mennyiség, sem minőség tekintetében nem versenyezhet a régi budai fajokkal. Hajdanta a fekete kadarka (mely a legjobb vörös bort szolgáltatta), a piros dinka, a muskatály

és a mézédés (Hönigler) voltak a legkedveltebb szőlőfajok, s egyedül a főváros határában több mint másfélszázezer akó bor termett évenként. A környék községei ennek tízszeresét is szüretelték; legtöbb szőlője volt Budafoknak, Nagy- és Kis-Téténynek, Budaörsnek, Diósnak, Biának és Békásmegyernak. A gyümölcsstermesztés azonban ma is tetemes. A budai hegyekben sok szép és nemes gyümölcs terem, de legtöbb mégis a közönséges gyümölcs, s azért a főváros piacza különösen a nemesebb gyümölcsöt távolabbi vidékekről kénytelen beszerezni. Az egyes községek közül különösen Budakeszi, Budaörs, Solymár, Nagy-Kovácsi, Vörösvár, Torbágy, Bia, Pomáz és Csobánka termeszt sok gyümölcsöt.

A főváros környékének története messzire visszanyúlik a múltba. Egyes helységekről már a XII. és XIII. században történik említés. Solymár, Török-Bálint, Pomáz és más községek a XV. és XVI. században gyakran játszottak szerepet s némi fontosságra is tettek szert. A török uralom véget vetett az előbbi virágzásnak és sivataggá változtatta át a főváros környékét. A régi községek mind elpusztultak, a vidék néptelenné lett. Tinnye, Tök, Páty és Bia voltak a fővároshoz legközelebb eső lakott helyek. III. Károly alatt történtek az első lépések a vidéknek újból való betelepítésére. Az udvari kamara külföldről hívott be dél-német és osztrák (sváb) katolikus lakosokat. A kamara mellett a főurak és szerzetesek is közreműködtek a telepítésben; Savoyai Jenő herczeg Budafok községet telepíté, a gróf Zichy-család Budaörsöt, Budakeszit, Solymárt és Békásmegyert, a Szunyogh-család Hidegkútat népesítette meg. Ugyanakkor népesült be német lakókkal Nagy-Kovácsi, Szent-Iván, Telki, Jenő, Torbágy és Borosjenő; Pilis-Csabára is ekkor költöztek be tót lakói. A betelepülők, kik hat évi adómentességet élveztek, kivétel nélkül földművelők voltak. A főváros környékén parlagon heverő földeken csakhamar értelmes gazdálkodás indult meg s a szőlőművelés virágzásnak indult. A fővárossal szomszédos községek nagy részt nem magyar lakossággal népesültek meg s e tarka népkeverék, melyben az országnak majdnem minden nemzetisége és hitfelekezete föltalálható, nem kis mértékben járult ahhoz, hogy Budapest (s főleg Buda) oly soká inkább német város volt. Fővárosunk környékének lakossága a budai részen ma is nagy részt idegen-ajkú s a legközelebbi községek közt ritka a tiszta magyar lakosságú. De ma már e tekintetben is hova-tovább átalakulás tapasztalható, s a budai részt környező 29 községen is mindinkább meglátszik a föllendült nemzeti és állami élet természetes hatása; az utolsó tíz év alatt

összesen 15%-al emelkedett e községek lakóinak száma, a mely ma kerek számmal 60.000 főre megy. E népességnek mintegy negyedrésze magyar; a többsége német, s részben szerb és tót, bár emezek száma az utolsó évtizedben nagyon megcsökkent. Tiszta magyar község csak három van e környéken: Páty, Bia és Tök. Tetemes számú a magyarság továbbá Pomázon, Érden, Budafokon és Tétényben. Üröm, Békásmegyér, Borosjenő, Diós, Szent-Iván, stb. községek lakosságának nagy többsége német. A többi

A Makkos-Mária templom romjai.

nemzetiségek közül a szerbek Érden, Pomázon, Kalázon és Csobánkán, a tótok Sósúton, Tárnokon, Érden, Pilis-Csabán, Pomázon és Csobánkán laknak számosabban, de abszolút többségük sehol sincs.

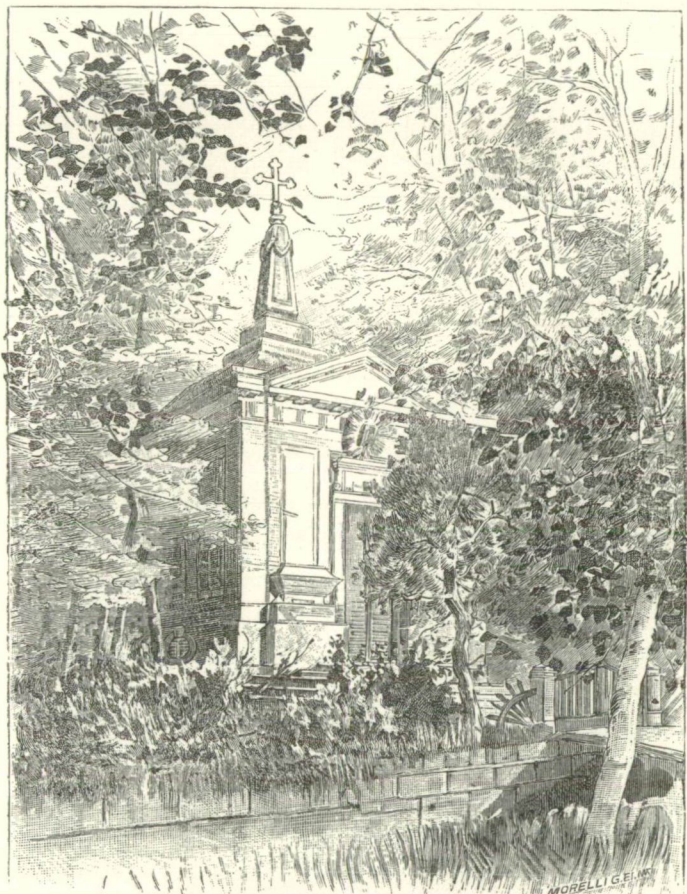
Az a körülmény, hogy maga Budapest is csak néhány évtized óta emelkedett a nagy városok sorába, okozta azt is, hogy a fővárost környező községek még ma sem vetkőztek ki eredeti falusias jellegükből. Még ma is mindenütt a földművelés a lakosság fő foglalkozása; némi iparos jellege Budafoknak van és Albertfalvának. Budapestnek nincsenek oly elővárosai, mint Bécsnek, vagy bármely más fővárosnak; a községek nagyobbára

kicsinyek, a legnagyobbaknak (Budafoknak és Budaörsnek) is csak 5.000 lakosuk van; azután következik Budakeszi 3.600, Pomáz 3.500, Érd 3.400 és Vörösvár 3.000 lakossal; a többi község ennél is kisebb. Az anyagi műveltség terén tapasztalható hátramaradottság nagy részt a fővárossal való gyér közlekedés miatt van; egészen 1888-ig, a midőn Békásmegyér, Kaláz és Pomáz egyenes vasúti összeköttetést nyertek a fővárossal, dél felé csak Budafoknak, Téténynek, Érdnek és Tárnoknak, nyugat felé csak Bia-Torbágnak, Török-Bálintnak és Budaörsnek volt vasúti közlekedése, de Budaörs ezt ma is alig használja, mert kocsin, sőt gyalog is hamarabb eljut a fővárosba, mint a nagyot kerülő vasúton. A főváros környékének éjszaki és nyugati részei még ma is nehézkes társaskocsik közlekedésével kénytelenek megelégedni.

Jelenleg a legközelebbi környék az, mely a fővárossal rendes összeköttetésben áll. A budai hegyek szelíd lejtőin s a Sváb-hegy tágas laposán, úgy szólván, egy új város keletkezett, 300 méternyire a Duna tükre fölött, üde, egészséges, tiszta levegővel, árnyas erdők közepette. A fővárosi lakosság egy része itt nyaral. Az 1886. év derekán végzett népszámlálás 4.000 főben állapította meg a budai oldalon (de csak a főváros területén) nyaralók számát; azóta e szám bizonyára kétszer annyira emelkedett. Ezt mutatja a budai hegyek nyaralótelepeinek gyors fejlődése, mely évről évre újabb területeket von be az eddigi keretbe. Mennyire élénkült különösen a Sváb-hegy, kitűnik abból is, hogy a svábhegyi fogaskerekű vasút forgalma 1876 óta napjainkig 95.000 személyről 237.000-re gyarapodott; hasonló gyarapodás mutatkozik a közúti vaspálya zugligeti vonalán is, mely jelenleg évenként már $\frac{3}{4}$ millió személyt szállít. Mind e számokból azonban nem ítéltjük meg, hány ember nyaral a Lipót-mezőn, hány Budakeszin és a fővárossal szomszédos többi községekben.

A legnagyobb élénkség természetesen magán a Sváb-hegyen és a Zugligetben uralkodik. A *Sváb-hegy*, mívelt lejtőivel és elragadó szépségű pontjaival méltán egyik nevezetessége a magyar fővárosnak. Az Eötvös-nyaraló, a Normafa, a Széchenyi-orom, a Karthauzi-ház mindmegannyi gyöngye a főváros környékének. A ki a Normafától szemléli a színpompát, melyet a budai hegyvidék tarka változatossága szeme elé varázsol, felejthetetlen emlékekkel távozik onnan. A *Zugliget* árnyas völgyei, az idylli Csillag-völgy és Harang-völgy, a Tündér-hegy merész sziklái, a Fácán és a Disznófő körül nyüzsgő néptömeg, és sok egyéb, részint a természet, részint emberi

kéz alkotta tényező: mind olyan jelenség, a mely figyelmünket a legnagyobb mértékben leköti. Az egész vidéken az 529 méter magas János-hegy uralkodik, mely a fővárosi közönség kirándulásainak legkedveltebb célpontja. Nyugati lejtőjén egy népes és vagyonos község, *Budakeszi* terül el, mely a fővárosiaknak egyik kedvelt mulatóhelye. Pompás erdőségei,

Az úrömi mauzoleum.

melyeket a főváros hatósága nem rég megvásárolt, alkalmassá is teszük erre; határában a *Makkos-Máriát* találjuk, e kies völgyben fekvő templomromot, melyet a XVIII. században az Ó-Buda mellett fekvő kisczell trinitárius kolostor bírt s a hová még ma is el-eljárogatnak búcsúsok és kirándulók. Dél felé a Csiki-hegyek kopár tetőin túl *Budaörs* terül el. Ez jó nagy község 5.300 német lakossal; Budakeszinél közelebb esik, de nyaralásra nem alkalmas, mert hegyei ugyan geologiailag és földrajzi alakulásuknál fogva

nagyon érdekesek, de koparak és meztelenek, mivel erdeje nincs, kitűnő szőlői pedig mind kipusztultak. Budaörs a török uralom alatt elpusztult, s csak a XVIII. század elején telepítettett újra, a midőn a gróf Zichy-család bírta. Később az ó-budai koronauradalomhoz tartozott s Mária Terézia korában, mikor a mercopaili merino törzs-juhnyáj egy részét ide helyezték át, a magyar nemes juhtenyésztés bölcsőjévé lett.

A budai hegyek éjszaki részében a Hárs-hegy és a Hármashatár-hegy emelkedik legmagasabbra; a Hárs-hegy aljában terül el az a kies völgyalapály, melyet *Lipót-mező* név alatt ismerünk. A sok csinos nyaraló közt itt az országos tébolyda hatalmas épülete tűnik ki, mely 800 boldogtalan betegnek nyújt a tudomány és humanismus minden vívmányával enyhített hajlékot. Odább éjszak felé, a Hús-völgyön túl a Vadas-kert erdős halmai terülnek el. Hajdan Mátyás király vadaskertje volt itt, ma alig tenyészik benne vad. Még tovább *Hidegkút* községe közelében *Remete-Mária* búcsújáróhely kápolnáját pillantjuk meg, melynek közelében az Ördög-árok regényes sziklatorkolatában egy régi remetebarang nyílására akadunk.

A távolabb eső községek közül *Nagy-Kovácsi* és *Telki* említendő. Amannak jelene, ennek múltja érdekes. Nagy-Kovácsin ma szénbányászatot űznek, de ez nagyobb fontosságra még nem emelkedett. Telki hajdan híres Szent Benedek-rendi apátság székhelye volt, mely 1198-ban keletkezett és Szent István király nevét viselte. A sok viszontagságot átélt apátság templomát 1543-ban a törökök lerombolták, a XVII. század végén a Benczés-rend bécsi skót szerzete kapta meg, melynek birtokában napjainkig megmaradt. Éjszak felé a legtávolabb eső községek *Pilis-Csaba* és *Vörösvár*. Mind a kettő nagy és csinos község s a bécsi országút mentén fekszik; Vörösvár lakói hajdan a gyorsfuvarosságot gyakorolták ez országúton: ma már ez teljesen megszűnt s a földmívelés és gyümölcstermesztés a lakosság fő keresetforrása. Pilis-Csabának a mellette levő katonai tábor ad némi fontosságot, mely nyaranta nagy hadgyakorlatok színhelye. Vörösvárhoz közel *Szent-Iván* és *Solymár* község fekszik; mind a három a gróf Karácsonyi család birtoka, melynek elhalt feje, gróf Karácsonyi Guidó, ott néhány évvel ez előtt a „rózsaleányok“ kitüntetésére tett alapítványt. A rózsaleányok megkoszorúzása nagy ünnepélylyel megy végbe.

A vörösvári völgyön túl, a Kevély hegycsoportjának aljában hat község van. Kettő vegyes népességű, a többi majdnem tiszta német. Legnagyobb *Pomáz*, a szentendrei helyi érdekű vasút mentén, negyedfélezer lakossal.

Érdekes népvegyülékénél fogva, melyből a szerb jelleg erősen kirí, bár a szerbek száma az egész környéken állandóan fogy. A hosszan elnyúló község közepén, emelkedett helyen fekszik a Teleki grófok pusztuló kastélya, melyben gróf Teleki József az ötvenes években a „Hunyadyak korá“-nak történetét írta.

Csobánkán is sok a tót és szerb; magyar szó még ritkán hallható. Igen barátságos, kies község, melynek fekvése és környéke egy kis Svájcot

Budafoki barlanglakás.

varázsol szemünk elé. Nyaralásra kiválóan alkalmas, és újabban föl is kapja a fővárosnak pihenést kereső lakossága; de a közlekedés hiánya megnehezíti föllendülését, s ha vasutat nem nyer, alig lesz képes a természet pazar adományait értékesíteni.

A Nagy-Kevély aljában fekvő többi községek közül *Üröm* érdemli meg leginkább figyelmünket. Főnevezetessége az a görög-keleti díszes kis templom, mely a község déli szélén csinos kert közepette emelkedik. Ide temettette József nádor első nejét, a 19 éves korában elhunyt Alexandra Pavlovna főhercegnét, Pál czár leányát, és sírja fölé díszes mauzoleumot

emeltetett, melyet Sándor czár 1883-ban szépen megújíttatott. Ma a mauzóleum nemcsak mint a kegyelet példája, de egyúttal a benne rejlő nagybecsű orosz festmények s gazdag egyházi kincseknél fogva is egyik érdekessége fővárosunk vidékének.

Budapesttől délre a Duna mentén szintén több népes és virágzó községet találunk. *Budafok* valamennyi közt a legnépesebb és legélénkebb, nemcsak azért, mert a fővárossal (két vasúton és gőzhajón) sűrűn közlekedhetik, de azért is, mivel törekvő népessége újabban az ipart is fölkarolja. Savoyai Jenő idejében keletkezett e község, melynek rohamosan szaporodó népessége ma már az ötezer léleknél is nagyobb. A szőlőművelés volt eleitől fogva fő foglalkozása, s még ma is, bár szőlői elpusztultak, a borkereskedelem és a borkezelés nevezetes helye. Óriási borpinczéit, melyeknek nagy részét a cerithium-mész falaiba vájták, nagyobbára budapesti borkereskedők bírják s bennök még ma is igen sok bort tartanak. A borkereskedelem mellett a sörgyártás és pezsgőkészítés is nagyban folyik itt. Budafoknak építésmódja is nevezetes. Házainak nagy része, egész utczáik a cerithium-mészbe vannak vájva, s a földből csakis füstölgő kéményeik látszanak ki, melyek közt akadálytalanul sétálgathatunk ide-oda. A mészkeő oly összeálló és szilárd, hogy az így vajt lakások minden boltozat vagy egyéb építkezés nélkül használhatók, s mivel a kő nagyon száraz, az egészségre nézve sem ártalmasok.

Tétény, Diós és Érd szintén bortermesztő községek voltak; *Tétény* urasági kastélyát báró Száraz György építtette, utóbb a Szentgyörgyi Horváth családnak az az ága bírta, a mely gróffá lett és a Hugonnay nevet vette föl. Ma bérlő kézben van. Szép kastélya van *Érd*nek is, mely előbb báró Sina Simon tulajdona volt, kiről leányágon a gróf Wimpffen családra szállt. Érd és a szomszédos *Batta* classicus talajon épültek. A két község meredek Duna-partjának száznál több halmából (Százhalom) az 1876-ik évi budapesti régészeti és anthropologiai congressus alkalmával számtalan őskori csontváz és régiség került napfényre, melyek e vidék praehistoricus időben való benépesedését tanúsították. E mellett számos római régiségre is bukkantak, közöttük fürdő, castrum s különböző más épületek nyomaira. A történelem gyakran tesz említést e vidékről. Itt történt a monda szerint a hunoknak a Dunán való átkelése. Később a törökök ellen is folytak itt heves harcok. 1684 július 23-án Lotharingiai Károly herczeg a Szulejmán pasa által vezetett török seregen itt aratott diadalt. Az egykori török uralom emlékeül megmaradt itt egy kis török minaret, mely még ma is ép.

*Török-Bálint*hoz, e kedvelt nyaraló helyhez is történelmi emlékek fűződnek. Nevét a konstantinápolyi „Héttorony“-ba veszett Enyingi Török Bálinttól, János és Ferdinánd királyok híres vitézétől vette, a ki birtokosa volt és várat is építtetett határában. A törökök ezt elpusztították s ugyanakkor elpusztult maga a község is. A XVII. században ismét nagy falu volt s egykorú írók állítása szerint a régi vár nyomai akkor még meglátszottak. A török uralom után rendjük megszüntetéseig a jezsuiták bírták; ezek után a gróf Majláth, majd a déghi Festetics családra szállt, s most csinos kastélyát egy bécsi család bírja.

Odább nyugatra Torbágy, Bia, Sós-kút és Tárnok jelölik annak a darab földnek a határát, a meddig mi a budai hegyvidéket számítjuk. Torbágy, melyet már Béla király névtelen jegyzője is említ, csinos vidéke miatt, Bia mint a gróf Sándor-család egykori uradalmának feje, Sós-kút nagyszerű kőbányáinál, Tárnok az ott talált régiségeknél fogva érdemel figyelmet.

Szent-Endre és Visegrád vidéke.

A Dunának Esztergom és Szent-Endre közt eső váci könyöke azt a hegyvidéket kerüli meg, melyet vagy *Pilis hegységnek*, vagy *Dunai trachyt-hegységnek* szokás nevezni. Ez az alacsony hegység az Alpesek hegyrendszerének legkeletibb végső tagja, de az újabb geológiai fölfogás szerint már a Magyar Középhegységnek egy része. Hova tartozása e szerint ma még vitás dolog. Így csak annyi mondható róla, hogy ez a hegy-csomó már fekvésénél fogva összekötő kapocs a Dunántúl hegyei, meg a Felvidék hegységeinek déli végei közt. A geológiai kutatások kétségtelennek mutatják, hogy a Duna két partját szegélyező trachyt-hegységek valamikor összeköttetésben állottak egymással. Ős időkben, mikor hazánk nagy része még tengerfenék volt, ez a terjedelmes hegybástya egészen elzárta az éjszaknyugati kisebb, vagy pozsonyi medenczét a mai nagy Alföldet akkor borított beltengertől. MÉRHETETLEN hosszú időnek kellett eltelnie, a míg ez az édesvízű tenger a trachyhegységet áttörte s medréből kelet felé lefolyhatott. A visegrádi szoroson ma is meglátszik, hogy az egészet a víz creje vájta. Már Esztergomnál szűkülni kezd a Duna völgye, de a tulajdonképeni *szoros*, mely hazánk legszebb tájai közé tartozik, csak Dömöstől a Szent-Endrei sziget elejéig tart. A Duna, a mint a nagymarosi Hegyestetőt merész kanyarúlattal körül-folyja, 400 méterre szorúl össze.

holott kevéssel főlebb két kilométernyi szélességben hömpölyög. Szeszélyes alakú merész sziklák, görgeteg-fölte meredek vízmosások, régi remete-barlangok nyílásai, sűrű sötét erdők s kies fekvésű községek emelik a visegrádi szoros szépségét.

Visegrádon alúl a völgy kitágul, a Duna két ágra szakad s a 30 kilométer hosszú lapályos Szent-Endrei szigetet övezi körül, melytől balra már a pesti síkság kezdődik. Ezen az oldalon a vácsi *Nagyszál* (Naszál) hosszú gerincze az utolsó nagyobb emelkedés. A jobbparton a szent-endrei Duna-ágot tovább kísérik a hegyek, mígnem a dél felé alább-alább ereszkedő dombok Szent-Endrénél véget érnek. Ekként Esztergomtól Szent-Endréig maga a Duna vonja meg a hegység határait, s a két város közt húzott egyenes vonal majdnem teljesen összeesik e hegyvidék nyugati határával.

A hegység, mely ezt a nagy háromszögű területet borítja, látszólag összefüggő s együvé tartozó tömeg; de a geologia két, egymástól lényegesen különböző félre osztja. Két, aránylag csekély völgyelés (a pilis-szent-keresztí és a szent-léleki), mely a Pilis és a Dobogókő közti nyergen, az úgy nevezett Két bükkfánál találkozik, jelöli a hegység két része közt a határt. E vonaltól délre a főváros környékének legmagasabb emelkedése, a *Pilis-hegy* (757 méter) van, éjszaknyugatról délkeletre csapó, mészkőből képződött gerinczczel. Szeszélyes alakúatai, sok barlangja s vízben való szűkölködése élesen megkülönböztetik a sokkal nagyobb kiterjedésű trachythegységtől. A trachythegység a *Dobogókő*ben (700 méter) emelkedik legmagasabbra s legszebb részletei ezen hegytől éjszakra, Dömös és Visegrád felé vannak. Rendszeres hegylánczokról e hegységben is alig lehet szó. Inkább csoportos jellege van, s a Dobogókőt és Szent-László-hegyet tekinthetjük a csoportok góczainak. A Duna felé meredek esésű lejtőkön túl több helyen fensíkszerű laposok terülnek, melyek tetemes magasságuk mellett is alkalmasoknak bizonyultak földművelésre. A lejtőket mindenütt sűrű erdők borítják. Legszebbek a Pilis-hegy ősi bükkösei. A meredekebb ereszkedőkön az erdők óriási sziklacsopordozatoknak engednek helyet, melyek közt még a trachythegységben is megtaláljuk a mészkőnek jellemző szeszélyes alakzatait. Hosszú és mély völgyek vájódnak a hegyek közé s bő vizű források fakadoznak föl bennök. Emberi lakást csak keveset találunk e völgyekben. Két szegényes falun (Pilis-Szent-László és Huta-Szent-Lélek) kívül csak néhány erdőöri ház látható itt-ott. A többi községek a hegység tövébe húzódtak, s a melyek a Duna partján épültek, azok bizonyos jóllétre

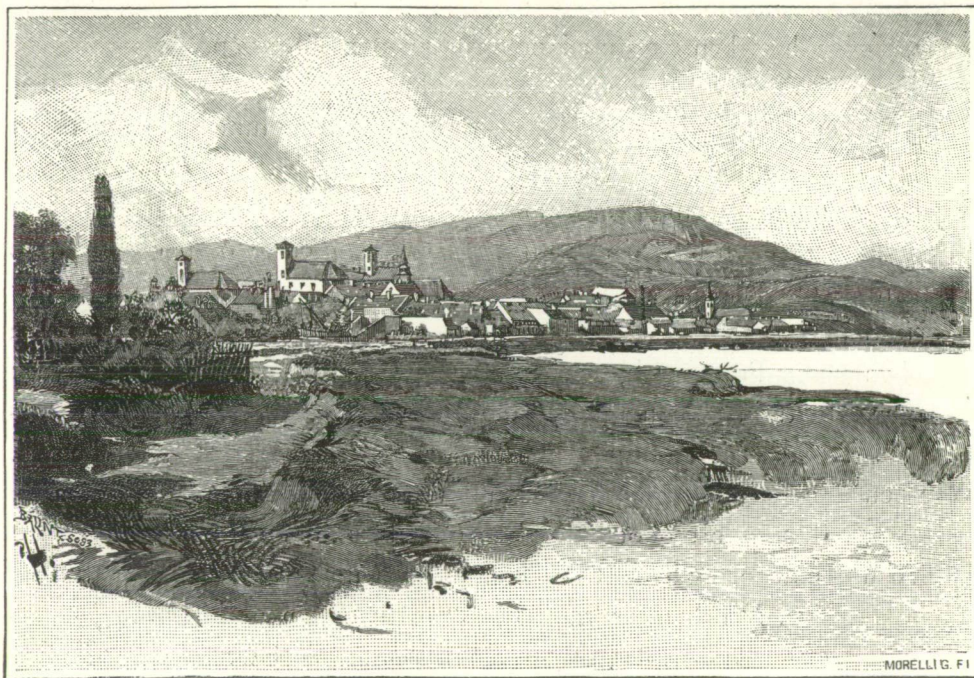
tettek szert. A fővárosi piac részben innen nyeri élelmi czikkeit s ez állandó keresetforrása a környékbeli lakosságnak. A magasabb hegyek közt az erdők a népnek fő jövedelemforrásai; de, a hol csakis erre van szorúlva, ott keservesen keresi meg mindennapi kenyerét. A földművelés a hegység legnagyobb részében lehetetlen s még ott is, a hol az eke fölszántotta, csak keveset terem a sovány föld. Helyenként, különösen Bogdányban, Visegrádon és a Lepencz-völgyben a mész- és szénégetés, a kőbányászat, a Duna partján a halászat és hajózás ad a népnek kenyeret. Főkincse a szőlő volt, mely ezelőtt Pomáztól Esztergonig a Duna mentén majdnem szakadatlan övben lepte a hegység végső lejtőit; ma már teljesen kipusztult s vele együtt a népesség jólléte is hosszú időre elköltözött. A Szent-Endrei szigettel szemben fekvő községek lakói a sziget homokjába ültették át szőlőiket; helyenként amerikai tőkét honosítottak meg; de az eredmény eddig még nem elégítette ki a várakozást, s a mi eddig ez irányban történt, inkább csak kísérletezésnek tekinthető. A nép azóta még inkább a fővárosra van szorúlva s attól vár mindent. Közelsége szellemi tekintetben is jótékonyan hat reá: a fővárosiakkal való érintkezés s a falukat mind sűrűbben látogató nyaraló vendégekkel való hosszabb együttlét csiszoló és serkentő hatással van a népre, mely lassanként belátja, mily nagy értékűek azok a természeti szépségek, melyeket addig észre sem vett maga körül. A községek ábrázata hovatovább megváltozik. Jobban s csinosabban építkeznek. Visegrádon olyan csín lepi meg a fővárosi embert, a minőt faluhelyen nem is várna. Visegrád, mint a főváros egyik kedvelt nyaralótelepe, évről-évre emelkedik s mennél inkább csinosodik, annál szívesebben látogatja a fővárosnak üdülésre szoruló lakossága. Visegrádon kívül még Leányfalu fejlődött itt dèrek nyaralóteleppé. Újabban Szent-Endre vidékére is ellátogat a fővárosi közönség; de itt az erdők hiánya akadályozza az üdülőtelepek fejlődését. A közlekedés hiányossága is késlelteti a vidék gyorsabb emelkedését. Szent-Endre és vidéke az 1888-ban megnyílt helyi érdekű vasútban megtalálta ugyan azt a kapcsot, mely szorosabban fűzi a fővároshoz; de a felső vidék csak a szent-endrei Duna-ágnak gyér és lassú hajójárataival kénytelen megelégedni; a Pilis-hegyvidékének pedig még rendes kocsiútja is alig van. Így csak gyalog-szerrel járható az a hegyvidék, melynek eddig kevésbé méltatott zugaiban nem egy kiváló természeti szépség rejlik. A főváros lakossága előtt soká ismeretlen volt ez a szép hegyvidék; a néhány évvel ez előtt alakult Magyar Turista-Egyesületnek úgy szólván föl kellett fedeznie. Azóta a

turisták látogatják a Pilis vidékének sűrű erdőségeit, s a Dobogókőről nyíló páratlan kilátás már nem egy világlátott embert is bámúlatra indított.

Dél felől *Szent-Endre* a Pilis-hegység kulcsa. E csinos fekvésű városka, melynek vasúti és hajóközlekedése van, már messziről feltűnik számos templomával, melyek közül a szerb püspöké válik ki leginkább. Érdekes régi kis város, mely vidékével együtt a XV. század első felében, Zsigmond és Albert királyok idejében nyerte szerb lakóit. A szerbek a Duna mentén emelkedő hegyre építették házaikat festői rendetlenségben és sűrű sorokban. Egyik ház a másik hátán áll, s köztük csak meredek sikátorok vannak utcázak helyett. Az alsóbb, rendezettebb városrész újabb eredetű, élénkebb és szebb. Ezen fut végig az országút is, melynek mentén hosszan nyúlik el a város éjszak felé. De legélénkebb a Duna-part, a hol az üzleti élet s a forgalom központosul. Szent-Endrének is megvan a maga korzója, melyen vasárnaponként élénk nyüzsgés-mozgás gyönyörködteti a szemlélőt. Magyar, német, tót és szerb szó egyaránt hallható a hajóállomás körül hullámnzó néptömeg közt s a dunamenti kávéházakból a szerb tamburások zenéje hallatszik ki. A tarka népvegyülék, a Dunán uralkodó élénkség s maga a kies hegység alatt fekvő érdekes város festői képpé egyesül, melyben a szerb elem vonásai válnak ki legerősebben. Pedig a szerbek itt is, mint az egész környéken, rohamosan fogynak s a földbirtok nagyobbára más kézre megy át. A régi dúsgazdag szerb családok egymásután pusztúlnak ki s az utolsó szerb püspök halála óta a püspökség fennállása is kérdésessé vált. Maga a város is lassan emelkedik. Lakossága 1870-től 1880-ig tetemesen fogyott. Az utolsó tíz év alatt kedvezőbb volt ugyan a népmozgalom, de azért a lakosság száma csak kevésbé gyarapodott. A gazdasági válságnak, mely különösen a szőlők elpusztulásával érte a várost, bizonyára nagy része van ebben. A város lakossága azóta leginkább iparos foglalkozással keresi kenyerét; de a földművelést is nagyban űzi. Ipara már a tizenhetedik században fejlődött volt. 1761-ben kilencz czéh állott itt fenn. Ma is a legiparosabb helyek közé tartozik a megyében. Lakóinak száma 4.000, s e szám majdnem egyformán oszlik meg a négy nemzetiség közt. Az értelmiség azonban magyar; de a köznép is évről-évre mindinkább magyarosodik. Társadalmi élete is élénk. Városi szervezete sok hivatalnokot tesz szükségessé. A járás-bíróság, a takarékpénztár, s a különféle társadalmi intézmények is hozzájárulnak ahhoz, hogy Szent-Endre a Pilis vidékének, ha nem közigazgatásilag,

— mert a szolgabírói hivatal Pomázon van, — de szellemileg középpontjává válják. Forgalma a vasút megnyitása óta, melynek itt van a végpontja, tetemesen élénkült s a fővárossal való sűrűbb közlekedés újabb föllendülésre segítette a fejlődésében már-már megállapodott várost.

Ebben a meg-meginduló lendületben a város kies környékének is van némi része. A szent-endrei hegyvidék, melyet eddig figyelemre is alig méltattak, mindinkább vonzza oda a főváros lakosságát s a forgalomnak eddig ott ismeretlen nemét, a turista-forgalmat, már eddig is megteremtette.

Szent-Endre.

Szent-Endre vidéke természeti szép helyekben igen gazdag. A városból kilépve, északnyugati irányban egy nagy völgy nyílása tűnik szemünkbe. Ez a völgy a Pilis vidékéről húzódik lefelé és *Sikárosi* vagy *Dömörkapu-völgy* a neve. Zöldelő rétekkel váltakozó erdők közt csörgedezik benne a Bucsina patak, az egész vidéknek legnagyobb folyóvize. Két egymáshoz közeledő meredek hegy, a Kapitányhegy és a Kolevka (Bölcsőhegy) közt egy félkörben lépcsőzetesen emelkedő sziklafal zárja el a völgyet. A patak, ha megdagad, tajtékozva omlik itt alá a 7 méter magas sziklafalról, betöltve zúgásával az egész völgyet. E hegyszorosnak, melyet a fővárosi turisták mostanában sűrűn látogatnak, *Dömör-kapu* a neve, a mi nyilván a török

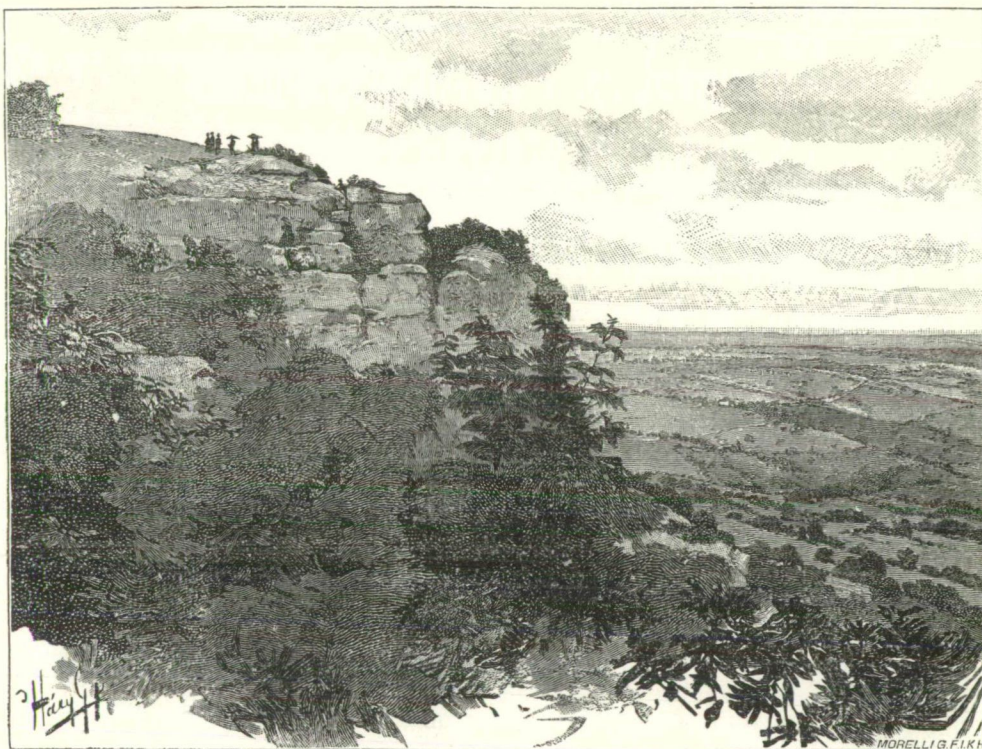
„demir kapu“ (vaskapu) elnevezés elmagyarosított kiejtésű maradványa. Alig képzelhető szebb természeti kép, mint a Dömör-kapu vízesése. Innen dél felé két érdekes hegy ötlik szemünkbe: a *Csikóvár* és a *Kőhegy*. Amaz a tizenötödik században élt Csikó (Chyko) nemzetségtől vette nevét. A Szent-Endre, Pomáz és Kaláz vidékén birtokos Kalázy család kihaltával Pomázi Chyko János a vidék nagy részét erőszakkal elfoglalta s a ma Csikóvárnak nevezett hegyen várat építtetett. A merész emelkedésű kúpon, mely az egész hegyvidéken s a Dunamenti lapályon uralkodik, ma is tanúskodnak még némi kőhányások és mély árkok e vár egykori fennállásáról. A várúrnak a hegyben elrejtett kincseiről sokat regél a nép.

Sokkal többször szerepel a történelemben a *Kőhegy*. Ez alatt haladt el a rómaiak egyik fő útja, mely Szent-Endrét Esztergommal kötötte össze. Az Árpádok korabeli okiratok a Kőhegyet *Kyhug* és *Promontorium Pomaziense* név alatt említik. Kitűnő szőlői miatt sok viszálkodás folyt érte. IV. László 1278-ban nővérének, a mai Margitszigeten levő apácza-klastrom fejedelemasszonyának, adományozta; de az apáczák e birtokot nem bírhatták háborítatlanul. A XIII. században többször elfoglalták tőlük erőszakosan; 1467-ben pedig Pomázi Chyko János ejtette hatalmába. Mátyás királynak két ízben kellett intézkednie, hogy az apáczákat jogos tulajdonukba visszahelyezze. A török hódoltság idejében a Vathay család bírta a Kőhegyet. 1662-ben Wesselényi nádor a pozsonyi Klarisszáknak adományozta, a mi hosszas viszályra adott okot a Vathay család és az apáczák közt.

A ma már elkopárodott lejtőkön csak némi fáradsággal juthatunk a Kőhegy tetejére. Nem nagyon magas (367 méter), de nagy kiterjedésű fensík ez, mely kelet felé mintegy 100 méternyi függőleges falakkal szakad meg. Trachyt-tufa és breccia alkotja e sziklafalat, melyből hatalmas bástyák szögellenek ki. A víz sajátos alakzatokat mosott ki a lazán összefüggő breccciából s egyes sziklatömegeket egészen elválasztott a hegy testétől. Ős időkben az alföldi tenger mosta e sziklák tövét. Talán ezzel a geológiai ténynyel függ össze a népnek az a hite, hogy 200 évvel ez előtt a Duna még a Kőhegy aljában folyt volna s a visegrádi országút is egészen a hegy aljában vonult volna el. A pomázi nép mesélő kedve ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy a Kőhegy szikláiba nagy vaskarikák vannak beleillesztve, melyek ama régi időben a gályák kikötésére szolgáltak volna.

Szent-Endrétől éjszak felé haladva, mintegy másfél órányira *Leányfalut* érjük. A főváros egyik legcsinosabb nyaralótelepe ez, melyet majdnem

kizárólag fővárosiak — írók és művészek — létesítettek, a kik nyáron nagy számmal telepednek itt le. Kissé főlebb *Pusztá-Tahi* fekszik; kevés házból álló telep igen csinos vidéken. Ezzel átellenben, túl a Szent-Endrei szigeten, Vác városának háztömege fehérlik, mely mögött a gyönyörű erdős Nagyszál, meg a honti és a nógrádi hegyek láncolatai látszanak. Éjszaknyugat felé *Duna-Bogdány* tornyai tűnnek föl. A népes község festőileg fekszik a

A Kőhegy.

Dunára ereszkedő lejtőn, melynek legmagasabb pontján a kálvária-templom áll. Duna-Bogdány régi község. A török uralom alatt megfogyott lakosságát német telepeseikkel szaporították; ma is ezek utódaiból áll a község német ajkú lakossága. Abban az időben a község a gróf Zichy család birtoka volt s az ó-budai uradalomhoz tartozott, melylyel később a korona birtokába ment át. Vidéken kitűnő szőlő termett s még ma is nagy a gyümölcs-termesztése. E mellett lakosságának nagy része kőbányászattal foglalkozik. A községtől délre egészen magánosan emelkedik a *Csódi-hegy* (286 méter), e ritka szabályos kúp, melynek harangalakja már messziről is szembe ötlük.

A Csódi-hegy kőzete trachyt, mely ritka szép táblás elválású, s nagy kőbányákban dolgoztatik föl. A sok követ, mely innen kikerül, hajókon Budapestre szállítják, hol az utcák kövezésére használják.

Kevéssel főlebb a hegység éjszaki végpontját érjük, s ez ott van, a hol a szent-endrei Dunaág az anyafolyóból kiszakad. Itt kezdődik a *Szent-Endrei sziget*, melynek déli vége Békás-Megyer határáig nyúlik. Hajdan Orosz-szigetnek nevezték. Kis-Oroszi község nevében még ma is fenmaradt a sziget egykori orosz lakóinak emléke. Maguk a lakók már régen elmagyarosodtak úgy Kis-Orosziban, mint a sziget többi három községében: Tótfaluban, Pócsmegyeren és Sziget-Monostoron. Az előtt több község volt a szigeten; de a török uralom alatt elpusztultak; 1690-iki oklevelekben *Bulgár, Várad, Szent-Péter, Torda* és *Tahi* már mint elpusztult helyek fordulnak elő. Ma csak Tahinak a neve maradt meg a túlsó parton fekvő Pusztá-Tahiban, Szent-Péteré pedig egy templomromban a Kecske-sziget közelében. Legnépesebb *Tótfalu* 2.000 lakossal. Sziget-Monostor mellett a királyi fáczános-kert van, mely a Horányi-csárdával együtt a szent-endreiek és vácziak kedvelt kiránduló helye.

A Szent-Endrei szigeten felül, a hol az egyesült Duna völgye dél felé kanyarodik, *Visegrád* várának nagyszerű romjai emelkednek. Alig van hazánkban szebb fekvésű vár s alig van olyan, melynek dicsőbb múlt jutott volna osztályrészül. E romok, melyek a 328 méter magasban épült fellegvárból, a Duna partján álló Salamon-toronyból, a kettőt összekötő hosszú falból s az erdőben elárvult főkapuból állanak, már csak hiányos képét mutatják a vár régi terjedelmének és fényének, de így is legnevezetesebb váraink egyikéül tűntetik föl Visegrádot. Már a rómaiaknak volt itt telepök *Castrum ad Herculem* névvel, melynek nyomaira a Salamon tornyától éjszakra fölfedezett római temetőben, meg számos római téglában és kőben akadtak. Mikor épült első ízben a vár, az iránt eltérők a nézetek. Neve arra mutat, hogy már a magyarok bejövetele előtt, a szlávok idejében megvolt. De valószínű, hogy az Árpádházi első királyok alatt elpusztult. Annyi kétségtelen, hogy Visegrád városa már Szent István idejében fennállott. 1056 körül I. Endre a görög Vazul-rendi szerzetesek számára kolostort épített itt, melyet 1221-ben latin szertartású barátok foglaltak el, később pedig IV. Béla a Benczéseknek adott át. IV. Béla idejéből való maga a mai vár is. Mikor ugyanis a tatárok Visegrád városát is elpusztították, Béla az ismétlődhető támadások ellen építette a visegrádi hegyre a később

oly nagy hírre emelkedett várat. Eredeti célja az volt, hogy menedéket nyújtson a Margit-szigeten tartózkodott özvegyeknek, árváknak és apáczáknak a mongolok újabb támadásai ellen, s e célra Mária királynő ékszereit és drágaságait áldozta föl. 1259-ben Béla király a nejének ajándékozta a várat a pilisi erdővel és a hasonló nevű vármegyével együtt. Valószínű, hogy ugyanakkor, de bizonyos, hogy a XIII. század folyamán épült a Duna partján a ma Salamon-torony név alatt ismeretes torony, a mely soha sem szolgált Salamon király börtönéül, mint a hagyomány regéli, s csak jóval később nyerte mai népies elnevezését.

Visegrád Róbert Károly idejében élte fénykorát. E királyunk szívesen tartózkodott a visegrádi várban. Itt ünnepelte háromszori menyegzőjét (Máriával, Beatrixszel és Erzsébettel), s itt született 1326 március 5-én fia, Lajos, a későbbi nagy király. Visegrád országra szóló ünnepélyek színhelyévé lőn. Egymásután látogattak el ide koronás fők: Kázmér lengyel király, János cseh király fia, a későbbi IV. Károly császár, és István bosnyák király. Fogadtatásuk mesés fényvel és pompával történt, s az ünnepélyek híre az ország határain is messze túlszárnnyalt. De Visegrád látta Zách Klára szörnyű tragédiáját is. Az udvarhölgyek közé tartozott gyönyörű leány áldozatul esett a királyné öccse, lengyel Kázmér ármányának. Az atya, Zách Felicián, előbb Csák Máté nádora, azt vélvén, hogy maga a királyné is részes a gaz tettben, fegyveresen a visegrádi alsó várban levő királyi palotába rohant, hol a királyt családjával együtt épen asztalnál találta (1330, ápril 18.). Vak dühében karddal támadt a királynéra, kinek védekezésre emelt jobb kezéről négy újját levágta; majd a királyi gyermekek ellen fordult, de azoknak csak két nevelőjét sebezte meg, kik a gyermekeket testükkel oltalmazták. E közben a lármára összefutott az udvari nép s a dühöngő támadót darabokra konczolta. Ezt a borzasztó vérengzést még szörnyűbb boszú követte. Az országnagyok a római jog kegyetlen szellemében az apa támadásaért rémítő halállal lakoltatták gyermekeit, sőt, mint Arany történeti alapon, de költői alakban oly meghatóan énekli, „egész nemzetségét“ is. Róbert Károly e rá homályt vető gyászos eset után is jóltevője maradt Visegrádnak, melynek lakói, mikor 1342-ben meghalt, úgy siratták, mint atyjukat. Nagy Lajos alatt sem szűnt meg a vár fénye. Ő ugyan 1350-ben Budát tette székhelyévé; de azért sok időt töltött e várban, a hova hadjáratai után pihenni tért. Az ő halálával Visegrád fénykora is sírba szállt. Zsigmond alatt annyira hanyatlott, hogy 1412-ben királyi rendelettel kellett a romba

dőlt házak fölépítését megparancsolni. 1440-ben Erzsébet királyné innen lopatta el Kottaner Ilona udvarhölgye által a magyar koronát, melyet Frigyes császárnak zálogosított el, s mely azután csak huszonhárom év múlva került vissza a hazába.

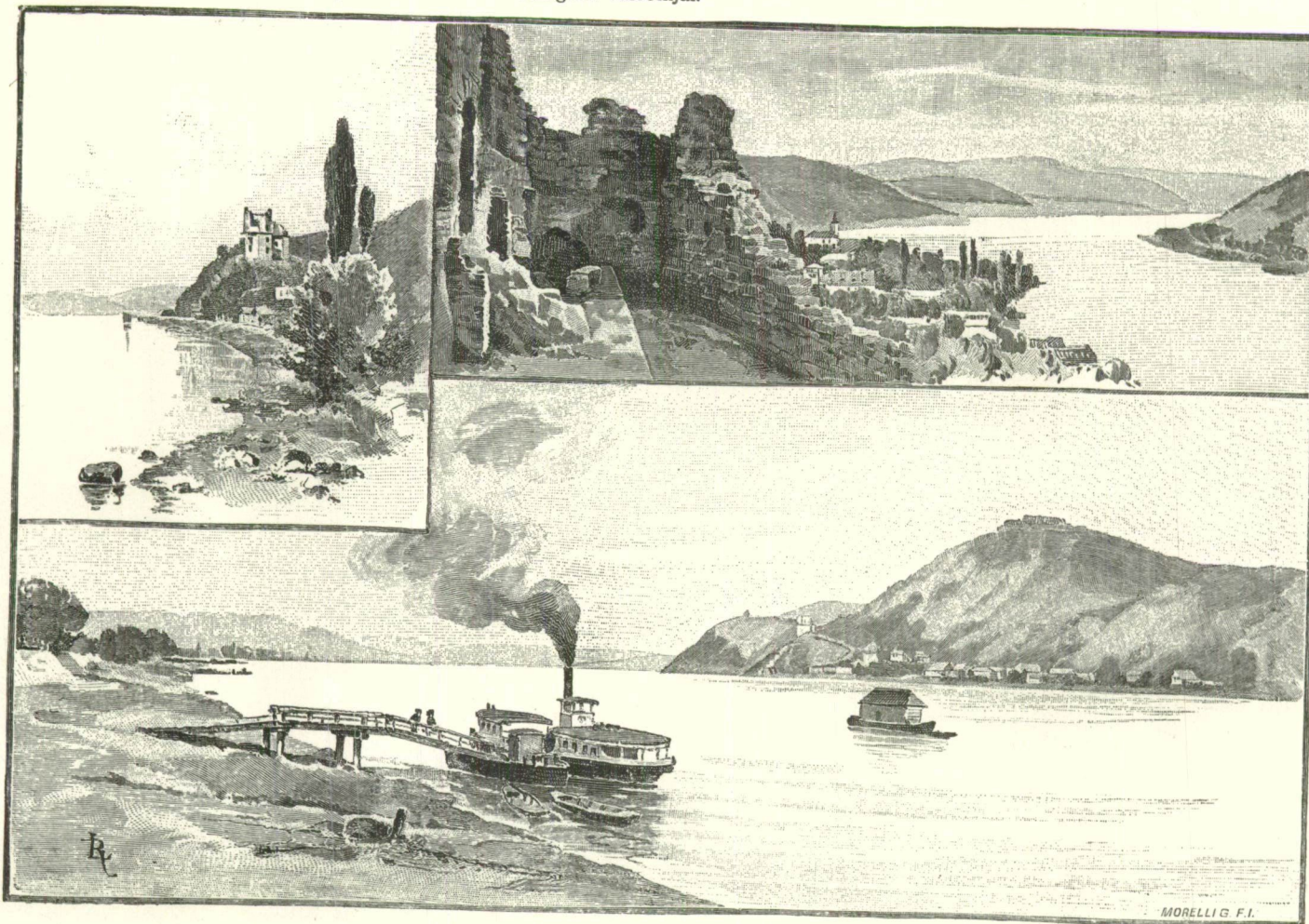
Mátyás király alatt új életre ébredt Visegrád vára. A magyar koronát ismét itt őrizték s a király gyakran és szívesen mulatott a várban. A visegrádi királyi palota ekkor újra európai hírű volt. Oláh Miklós érsek leírása szerint Visegrád város akkor három részből: a magyar városból, német városból és a fellegvárból állott. A fellegvár a hegy csúcsán uralkodott, alatta a királyi palota és a német város terült el, míg a magyar város távolabb fekvő külváros volt. A palota melléképületeivel együtt a Salamon-toronytól a mai erdészeti hivatal épületéig terjedt. Följárata a Duna felől volt s tágas udvarra szolgált, melyet gyönyörű virágos kert, alabástrom kávjú kút és márványoszlopokon nyugvó kupola díszített; innen márványlépcsők vezettek a felső udvarra, mely az előbbinél még díszesebb vala. Maga a palota épen a várhegy tövében állott s összesen 350 termet foglalt magában, arannyal és ritka szép faragványokkal ékítve, oly pompával, minőt azon időben sehol másutt nem ismertek. A palotától a Salamon-torony felé függőkertek, fürdők és halastavak voltak, melyekhez a várfalon kívül vadaskertek, tornázó terek és sétahelyek csatlakoztak. A német városban az előkelő családok (Drugeth, Rozgonyi) palotái sorakoztak; ugyanott volt a Szűz Mária tiszteletére emelt gót izlésű plebánia-templom is. A magyar város a Lepencz patak völgye felé húzódott s benne Szent Györgynek szentelt kápolna állott, melynek helyére utóbb Ferencz-rendi kolostor épült.

Mátyás halála után a vár egy ideig még megőrizte ugyan régi fényét; de, midőn a mohácsi veszedelem után a törökök Visegrádig nyomultak, hanyatlani kezdett. Őrsége hűtlenül elhagyta, s a Mária-Nosztráról ide költözött Pálos szerzetesek védték a várat Szolimán serege ellen. De az ellenállás nem sokat használt; 1544-ben a törökök elfoglalták a várat s ezentúl többször váltakozott benne a török őrség a kereszténnyel. Utolszor 1683-ban került a törökök kezére, kiktől 1684 július 18-án Lotharingiai Károly főhadvezér foglalta vissza. Ezzel a vár története bezáródott. Nem a törökök romboló keze dűlta föl a híres királyi várat: az osztrákok pusztították el, hogy Rákóczy hadainak támaszpontjául ne szolgálhasson.

A törökök kiűzése után Visegrádnak csak romjai maradtak fenn. Elhagyott falai közt a XVIII. század első tizedében németek telepedtek meg,

Salamon tornya.

Visegrád várromjai.

Visegrád a Duna balpartjáról nézve.

kik a mai Visegrád község alapját vetették meg. A visegrádi uradalomért ez időben hosszas pörösködés folyt. 1659-ben a gróf Zichy család nyerte volt adományul; de a királyi ügyész a korona birtoklási joga alapján pört indított a család ellen, és száz évnél tovább folyt a versengés az uradalom tulajdonjogáért. Visegrád a korona birtokába csak 1767-ben jutott ismét végleg, de a vár romjainak megóvására azután sem történt semmi. Újabb száz esztendőnek kellett elmúlnia, a míg Viktorin József visegrádi plebános kezdeményezésére a törvényhozás a romoknak részben való megújítását és a végenyészettől való megóvását elhatározta. A lelkes plebános fáradozásának köszönhető, hogy a visegrádi várhegy nagy része ma parkká van alakítva, hogy kitűnő utak vezetnek a fellegrvárhoz s hogy Zách Klára emlékét díszes kereszt jelöli; az ő érdeme, hogy a fellegrvár romhalmaza kitisztíttatott, a vár belseje járhatóvá tétetett és a Salamon-torony teljesen újjá építtetett abban az alakban, a mint most áll. Az országos munkálatok a kies fekvésű községre fordították a közönség figyelmét, mely benne a főváros egyik legalkalmasabb üdülő helyét ismerte föl. Így keletkezett a várhegy alján a nyaralók azon díszes sora, mely a hely természetes szépségét oly kedvezően emeli. A község jóra való népe is válllvetve törekedett a község szabályozására és csinosítására. Visegrádnál szebb s rendesebb községet ma sehol a főváros környékén nem találunk. És megjött az az idő is, hogy Visegrád újból királyi vendéget üdvözölhetett falai közt. Nem régiben I. Ferencz József Ő Felsége tüntette ki látogatásával Visegrádot s keresett szórakozást vadakban bővelkedő erdőkben, meg a Prédikálószerk elragadó panorámájának szemlélésében.

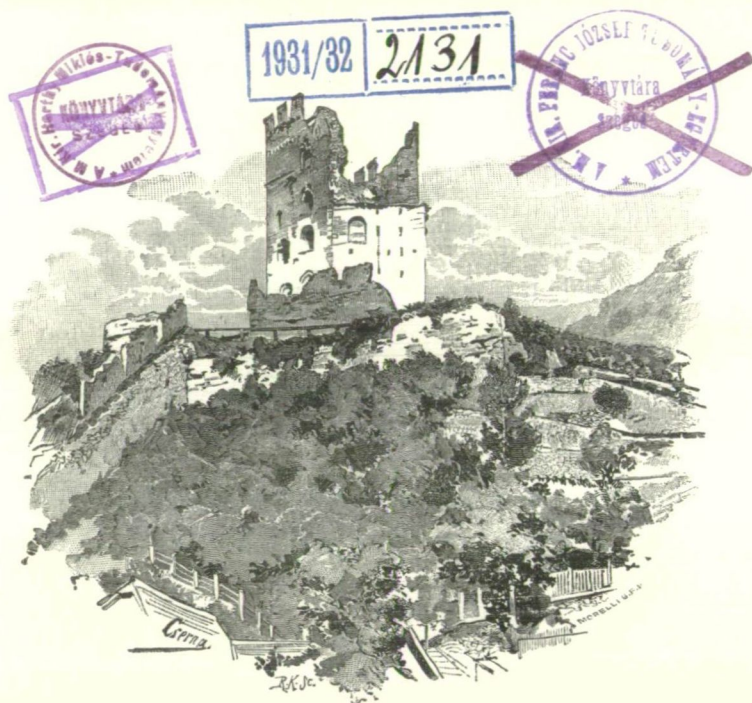
Visegrádon felül nem messzire elhagyjuk Pestvármegye határát és Esztergomvármegye területére lépünk át. *Dömös* itt az első s egyúttal a fővároson felül az első tiszta magyar ajkú község. Ez történelmileg nevezetes hely. I. Béla királynak kedves mulatóhelye volt. Kastélya volt itt, mely a hagyomány szerint 1063-ban összeomlott feje fölött s őt romjai alá temette. Valószínűleg azon a hegyen állott a királyi kastély, melyet ma *Árpád-várának* vagy *Pádvárnak* nevez a nép. Tetején még ma is látszanak a falak nyomai. Itt régebben fegyverek kerültek elő a föld mélyéből. Dömös később is megtartotta nevezetességét. 1115-ben itt talált menedéket Álmos herczeg abban a prépostságban, melyet 1107-ben alapított. A prépostság soká a legkiválóbbak közé tartozott; 12 kanonokja és sok birtoka volt.

A tatárjárás után ugyan elpusztult, de később újból fölépült s állandóan élvezte királyaink kegyét. A XVI. század elején a nyitrai püspökséggel egyesítettet s ezentúl a dömösi prépostság csak mint cím maradt meg. Romjai ma is tanúskodnak hajdani nagyságáról.

Dömöstől délre látható a *Dobogókő*nek a Dunával egyközűleg vonuló gerincze, mely hatalmas sziklafalaival („Szerkövek“) hirtelen ereszkedik a dömösi Malomvölgy felé. A hegy tetejéről szemünk elé táruló kép elragadó szépségű. Közben a fejedelmi Duna tágas völgye kanyarodik el mélyen alattunk; távolabb nyugaton a kis, keleten és délkeleten a nagy Alföld végtelen rónája terül. Délnyugat felé a *Pilis* hatalmas tömege zárja be a képet. Ez kelet és nyugat felé igen meredek, sűrű erdőkkel benőtt lejtőkkel ereszkedik alá, déli oldalain pedig szagztatott sziklacsoportozatok tornyosúlnak egymás fölé. Megmászása legérdekesebb, de legnehezebb is azon a keskeny sziklaélen, mely Pilis-Szántó felől vonul föl a hegy tetejére. Kényelmesebb útja van az erdőn át. A hol ez a sziklaélre kiér, onnan kinálkozik a legszebb kilátás. Mészképződményei a természettudós figyelmére is érdemesek. A *Vaskapu* hatalmas sziklaívezete, a déli oldalon levő barlang-nyílások, éjszakon a *Feketekő* orgonasíp-alakú oszlopai, úgy szintén a Pilis-Szent-Kereszt melletti *Szurdok-völgy* tájképi tekintetben is kiválnak. Évszázadokkal ez előtt nagy kolostorok s hatalmas várak állottak e vidéken, míg ma csak néhány szegényes község küzködik itt a megélhetés nehézségeivel.

A Pilisen 1184-ben III. Béla király a cistercita rendet telepítette le s a bold. Szűz Máriáról nevezett pilisi apátságot dús javadalmakkal látta el. S ez nem valami kisebbszerű apátság lehetett, mert királyaink számos kiváltsággal ruházták föl s II. Endre ide temettette az összeesküvők törétől kimúlt nejét, Gertrud királynét. A tatárdúlás a pilisi apátságot is elpusztította; de 1253-ban újra fennállt s gazdagabb javadalmazással, mint az előtt. 1526-ban a törökök ismét elpusztították. Azóta a pilisi apátság csak cím gyanánt maradt meg, melyet jelenleg a zirczi apát visel. Ide, ez erdős hegyek közé telepedtek a Pálos-remeték is. Már IV. Béla végéveiben keletkezett, mint mondják, a Dömöshöz közel eső Benedek-völgyben, e magyar szerzetnek a Szentlélekről nevezett rendháza. Nemi romjai ma is láthatók Huta-Szentlélektől éjszakra. Valamivel később keletkezett a visegrádi Kékes-hegy tövében állott kolostoruk. Ma mind a szerzetnek, mind egykori házainak csak emlékezete van fenn.

Az újkor szelleme kivetkőztette e vidéket régi jellegéből. A Pilis vidékének minden történelmi és közművelődési tényezője leköltözött a Duna partjaira s oda hatott, hogy a hajdani pesti hegy (a Gellérthegy) s a Rákosmező vidéke váljék a magyar birodalom középpontjává, a magyar korona székhelyévé, a nemzeti művelődés és a nemzeti törekvések góczává. Dömös, Visegrád, a Pilis és a Kőhegy a múlt képviselői; akkor szerepeltek a magyar történelemben, mikor a harcok zivatarai viharzottak az országban. A mióta a béke pálmája vette át az uralmat s a vértezett vitézek helyébe a munka harcosai léptek, nemzeti közművelődésünk minden ága Budapest fő- és székváros szívéből táplálkozik. Ezé a jelen, ezé a jövő!

Salamon tornya Visegrádon, a hegyoldalról nézve.

